

Е. И. ДАНИЛОВА, В. А. ШИДЕНКО,
В. Д. ДЯЧЕНКО, С. П. СЕГЕДА

Нестор-летописец — антропологическая характеристика

Резюме

Исследование основано на изучении костных останков Нестора-летописца, хранящихся в Государственном историко-архитектурном заповеднике Киево-Печерская лавра.

Методом антропологии определены возраст, воспроизведен общий облик и дан графический портрет талантливого древнерусского историка-публициста.

Нестор-летописец прожил 60—65 лет. Он был астенической конституции и для того времени имел средний рост. Его лицо характеризовалось выразительностью, но имело спокойные черты. Лоб высокий, выпуклый. Нос средневыступающий со слабо вогнутым профилем. Старческие изменения выражались главным образом в потере большинства зубов и в атрофии альвеолярных отростков.

По комплексу главнейших антропологических особенностей Нестор-летописец имел наибольшее сходство с восточнославянским населением Среднего Поднепровья периода Киевской Руси.

Е. Л. ГОРОХОВСЬКИЙ

Підковоподібні фібули Середнього Подніпров'я з виїмчастою емаллю

Одним з характерних компонентів комплексу прикрас з виїмчастою емаллю специфічного східноєвропейського стилю¹ є підковоподібні фібули. Це найчисленніша група прикрас (нараховується майже 100 знахідок), поширені на великій території від північно-східних районів Польщі до Волго-Оксського басейну, а на південь — до середини частини басейну Дніпра. Всі фібули бронзові, литі.

Підковоподібні фібули з виїмчастою емаллю широко застосовувалися для вирішення питань походження, датування, розповсюдження виїмчастих емалей у Східній Європі, а також їх етнічної приналежності². Проте на сьогодні більш-менш докладно вивчені знахідки цих фібул з району Прибалтики³, запропоновано еволюційні ряди, схеми відносності та абсолютної хронології, встановлено їх зв'язок з археологічними культурами балтських та фінських племен першої половини I тисячоліття н. е.

Розглянуто також знахідки з Волго-Оксського басейну⁴. Інтерпретації ж знахідок з території Середнього Подніпров'я приділялося значно менше уваги. Так, Х. А. Моора вважав, що ці емалі є результатом прибалтійського впливу, про що свідчать нечисленність знахідок, особливо ранніх — II—III ст.⁵ Б. О. Рибаков пов'язував підковоподібні фібу-

¹ Коло речей комплексу окреслене в роботі: *Спицын А. А. Предметы с выемчатой эмалью*. — ЗОРСА, 1903, т. 5, вып. 1, с. 161—191. Наведена назва запропонована в роботі:

² Hackman A. Die Emailfibel von Wärilä im Kirchspiel Pälkane.—SMYA, 1912, N 26, S. 221—222; Hjarne E. Bronsfyndet frän Storkage — Fornvännen, 1917, N 12, S. 166—172; Moora H. Zur Frage nach der Herkunft des ostbaltischen emailverzierten Schmucks.—SMYA, 1934, N 40, S. 83—84; Moora H. Die Eisenzeit in Lettland bis Etwa 500 n.—Chr. Tartu, 1938, t. 2, S. 105—109.

³ Крім наведених праць, див.: Шмидхельм М. Х. Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э.—V в. н. э.). Таллин, 1955, с. 72, 98—100, 116, 119—120; LAA, 1978, кн. 4, р. 107.

⁴ Смирнов К. А. Дьяковская культура (материальная культура городищ между-речья Оки и Волги).—В кн.: Дьяковская культура, М., 1976, с. 48—29; Смирнов К. А. Городище Графская Гора.—КСИА АН ССР, 1977, № 148, с. 80.

⁵ Moora H. Zur Frage., S. 84.

Таблиця. Список знахідок пілковоподібних фібул з виїмчастою емааллю
Середнього Подніпров'я та їх аналогій

№	Місцезнаходження	Джерело
<i>Середнє Подніпров'я</i>		
1	Букрин I, окр. знах.	ГИМ. Коллекционный список. Отдел археологический 2-й, № 44202/12.
2	Липлява Теж	Брайчевський М. Ю. Мистецтво стародавніх східних слов'ян. — В кн.: Історія Українського мистецтва. К., 1966, т. 1, с. 131, рис. 99. ДП IV, табл. VII, 200.
3	Тростянець » »	ДП VI, табл. XXI, 340.
4	Черняхів I » »	Moora H. Die Eisenzeit .., s. 118, N 8.
5	Невідоме » »	КДІМ, № 2293/64675.
6	Київ. Оболонь. Уроч. Луг IV. Поселення. Культурний шар	
7	Голов'ятине, окр. знах.	Бобринский А. А. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1913 г. — ИАК. 1916, № 60, с. 5, рис. 15.
8	Кононча I Теж	КДІМ. Археологічний каталог (далі — АК), № 17094; Інвентарна книга відділів Скіфії та грецьких колоній (далі — ІК), № 12346ас.
9	Букрин II » »	ГИМ. Коллекционный список .., № 44202/11.
10	Кононча II » »	Макаренко М. Борзенські емалі і старі емалі України взагалі. — В кн.: Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928, с. 87. ОАК за 1902 г. Спб., 1904, с. 131, рис. 223. ІК, № 12953ас.
11	Гришинці » »	A. C. Предметы.. с. 175, рис. 225.
12	Невідоме » »	Kaczynski M. Siedemdziesiąta Rocznice otwarcia wystawy zbiurów Józefa Chojowskiego w warszawskiej «Zachecie». — WA, 1973, N 32, (2) s. 150, рис. 10.
13	Кол. Київська губ.	ДП IV, табл. XI, 280: Брайчевський М. Ю.
14	Кол. Київська губ., окр. знах.	Вказ. праця, с. 131, рис. 99.
15	Хмільна, окр. знах.	ДП IV, табл. XI, 279: НА ІА АН УРСР, ф. 13, № 110/5.
16	Невідоме Теж	КДІМ. Описание собрания памятников материальной культуры, найденных на Украине, принадлежащего Ф. Ф. Кундеревичу, с. 79, табл. VI 13.
17	Кол. Канівський пов., окр. знах.	ДП VI, табл. XXI, 341.
18	Черняхів II, окр. знах.	АК, № 31471.
19	Кол. Київська губ. Теж	АК, № 12986.
20	Кол. Канівський пов. » »	

Басейн Вілії-Німану

21	Кол. Віленська губ., окр. знах.	Kulikauskas P. Op. cit., № 4, p. 46; LLM, kn. 1, N 168, 242.
22	Малишки. Городище культури штрихованої кераміки. Культ. шар	Митрофанов А. Г. Железный век Средней Белоруссии. Минск, 1978, с. 73, рис. 22, 23. Старожитныя скарбы Беларуси. Минск, 1972, № 6.
23	Саргенай (м. Каунас). Ґрунтовий могильник центральнолитовського типу. Пох. 203 (234).	Kulikauskas P. Op. cit., № 5, p. 46—47; LLM, kn. 1, N 166, 242.
24	Румшішкес, окр. знах.	Michelbertas M. Op. cit., p. 94, pav. 25.
25	Велікішкес. Городище штрихованої кераміки. Культ. шар.	Kulikauskas P. Op. cit., № 8, p. 48—49; LLM kn. 1, N 164, 248.
26	Ракенай. Ґрунт. мог., зруйнов. пох.	Kulikauskas P. Op. cit., № 7, p. 48; LLM, kn. 1, N 258, 264.
27	Жадавайнай. »	Kulikauskas P. Op. cit., № 6, p. 47—48; LLM kn. 1, N 167 249.
28	Бакшай, зруйнов. пох.	Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A., Op. cit., p. 228, pav. 153;

Продовження табл

№	Місцезнаходження	Джерело
29	Бакшай, ґрунт. мог., зруйн. пох.	Ibid., p. 228, pav. 153.
30	Межоніс. Курганий могильник східноолитовського типу. Кург. 2, пох. 5.	Kaczyński M. Materiały z cmentarzyska kurhanowego badanego w 1934 r. w miejscowości Mieczany, pow. Świeciany na Wielęszczyźnie (LSSR). — WA, 1963, N29 (2), s. 124, rys. 13.
31	Меджоніс. Ґрунт. мог., східноолитовського типу, пох. 1	Anianavicus I. Medzoniu (Prienuraj) kapai. — Krasnogorsk, 1970, t. 5, № 2, p. 133, pav. 2, 3;
32	Меджоніс, пох. 3.	Ibid., p. 136, N 4, pav. 4, 6.
33	Район м. Вільнюса	A. C. Вказ. праця, с. 184, рис. 188.
34	Воропнішкес, кург. пох. 11 в.	Kuktauskas P. Op. cit., № 9, s. 49; LLM, kn 1, N 259, 264.

Мазурське Поозер'я
(західнобалтійська культура)

35	Бабієнта I, мог., пох. 57.	Moora H. Zur Frage .., S. 82, abb. 8;
36	Барглув Двурни, мог., пох. 4А.	Moora H. Die Eisenzeit .., S. 117, N 2;
37	Лабапа, мог., пох. 57.	Okulicz J. Pradzieje .., s. 419, rys. 201d;
38	Мойтіни, мог., пох. 35.	Ibid., s. 412, rys. 196d.
39	Нетта, мог., пох. 81А.	Hollack E., Peiser F. E. Das Gräberfeld von Moithinen, Königsberg Pr., 1904, taf. VI, 35, farbta 35.
40	Бартліково, мог., пох. 206 в.	Kaczyński M. Problem zroznicowania .., s. 276 rys. 5, 8.
41	Нові Зіздруй, мог., пох. 120.	Moora H. Die Eisenzeit .., S. 117, N 10.
42	Вішка, мог., пох. «у» (2 екз.)	Idem, S. 117, N 33.
43	Рачки, мог., пох. 1 (2 екз.)	Bujack G. Die Bronzen mit Glasflügel im Prussia—Muzeum.— Int.: Prussia. Königsberg, 1891—bd. 16, s. 190, taf. II, y.
44	Бабієнта I, мог., пох. 309.	Okulicz J. Pradzieje .., s. 412, rys. 196g.
45	Грунайки, мог.	Moora H. Die Eisenzeit .., № 7, S. 117.
46	Ендріхово, мог.	Idem, N 13, S. 117.

Басейн Західної Двіни

47	Кол. Вітебська губ., окр. знах.	A. С. Вказ. праця, с. 169, рис. 189.
48	Релінки, мог. Х ст.	Там же, с. 184, рис. 280.
49	Прекуле.	Urtans V. Latvijas iedzivotāju sakari ar sta- viem I g. t. otraja puse. — АЕ, 1968, t. 8, lsp. 75.

Узбережжя Балтійського моря
(культура кам'яних могильників Естонії)

50	Ябара, С (біля огр. VIII).	Шмидегельм M. X. Вказ. праця, с. 72, рис. 15, I.
51	Ярве, огр. I	Katalog der Austellung zum X archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896, taf. 26.

Басейн Волги

52	Графська Гора. Городище дяківської культури. Культ. шар.	Смирнов К. А. Городище.., с. 78, рис. 1, 1.
53	Кузнеціки »	Дубынин А. Ф. Городище Кузнеціки в Подмосковье.— СА, 1970, № 1, с. 160, рис. 6, 12.
54	Дякове »	Смирнов К. А. Дьяковская культура, с. 84, табл. V, 21.
55	Гріхорученське »	Трет'яков П. Н. К истории племен верхнего Поволжья в I тысячелетии н. э. — МИА, 1941, № 5, с. 36, рис. 13, 4.

№	Місцезнаходження	Джерело
56	Кузьмінське, мог. «рязанського» типу, пох. 21.	Спицын А. А. Древности бассейнов рек Оки и Камы. — МАР, 1901, № 25, табл. XV, 5.
57	Муром, зруйн. пох.	Там же, табл. XXIX, 11.
58	Кір'янова, курганний мог. давньоруського часу, пох. 23.	Hackman A. Op. cit., s. 217, abb. 33.
59	Мордовська АРСР, мог.	Петербургский И. М. К вопросу об экономических связях Мордовы в I — начале II тысячелетия нашей эры. — Труды Морд. НИИЯЛИЭ, 1976, вып. 52, с. 135, рис. 3, 6.

Басейн Дону

60	Дурово, окр. Знах.	А. С. Вказ. праця, с. 185, рис. 285.
----	--------------------	--------------------------------------

ли перш за все з північно-західною частиною ареалу дніпровських або київських емалей, на відміну від інших типово південних місцевих форм⁶. І. К. Фролов вказував на місцеве виробництво підковоподібних фібул на Середньому Дніпрі, але під впливом «культурного імпульсу» з Прибалтики, який стимулював виробництво дніпровських війчастих емалей з IV ст.⁷

В літературі немає повного зведення знахідок підковоподібних емалевих фібул на Середньому Дніпрі; класифікація, датування, порівняння зі знахідками інших територій не проведено. Разом з тим сам факт наявності їх тут, як і інших емалей, оцінюється деякими дослідниками як свідоцтво балтського впливу⁸, що є однією з суттєвих підвалин концепції про етнічну спільність населення Середнього Подніпров'я та Прибалтики⁹ і доказу міграції балтів¹⁰ у V ст.

Переконатися у слухності чи помилковості цих думок можна лише тоді, коли буде створено детальну типологію кожної категорії знахідок середньодніпровських прикрас з емаллю, картографування їх типів, побудову еволюційних рядів та їх датування¹¹, здійснено публікацію всіх знахідок, їх порівняльний аналіз з аналогічними речами, зокрема прибалтійськими, дослідження з точки зору історії одягу¹².

Ці завдання стосуються і підковоподібних фібул, причому не тільки середньодніпровських, але й інших, оскільки досліджено їх нерівномірно.

Завданням цієї статті є картографування, класифікація, датування підковоподібних фібул Середнього Подніпров'я при застосуванні всіх опублікованих аналогічних предметів з інших територій з метою синхронізації і встановлення типологічних і хронологічних спiввiдношень.

Дослідження даних прикрас пов'язане з певними джерелознавчими та методичними труднощами. По-перше, з 20 відомих нам знахідок * лише одна пов'язана з конкретною пам'яткою — культурним шаром піз-

⁶ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 50.

⁷ Фролов И. К. Вещи с выемчатой эмалью и их распространение.— В кн.: Проблемы этнической истории балтов. Тез. докл. Рига, 1977, с. 42.

⁸ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвилья.— МИА, 1970, № 163, с. 51—52.

⁹ Седов В. В. Рец., Arheologija un etnografija, 1968, N 8.— СА, 1971, № 2, с. 301.

¹⁰ Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I—VI вв.— АСГЭ, 1976, № 17, с. 97—98.

¹¹ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 49.

¹² Верьнер И. К происхождению и распространению антов и склавенов.— СА, 1972, № 4, с. 111.

* Підрахунки проведено за архівними та фондовими матеріалами ІА АН УРСР, КДІМУ, ДІМУ та наявними публікаціями (таблиця).

ньозарубинецького поселення на Оболоні у Києві **. Решта — окремі знахідки, з яких 12 пов'язані з околицями десяти населених пунктів, а решта локалізується в межах колишньої Київської губернії (рис. 1; таблиця, 1—20).

По-друге, окреслений стан джерел примушує датувати наявні знахідки лише за аналогіями, перш за все прибалтійськими (рис. 2; таблиця, 21—46). Можливість аргументованішого визначення абсолютних

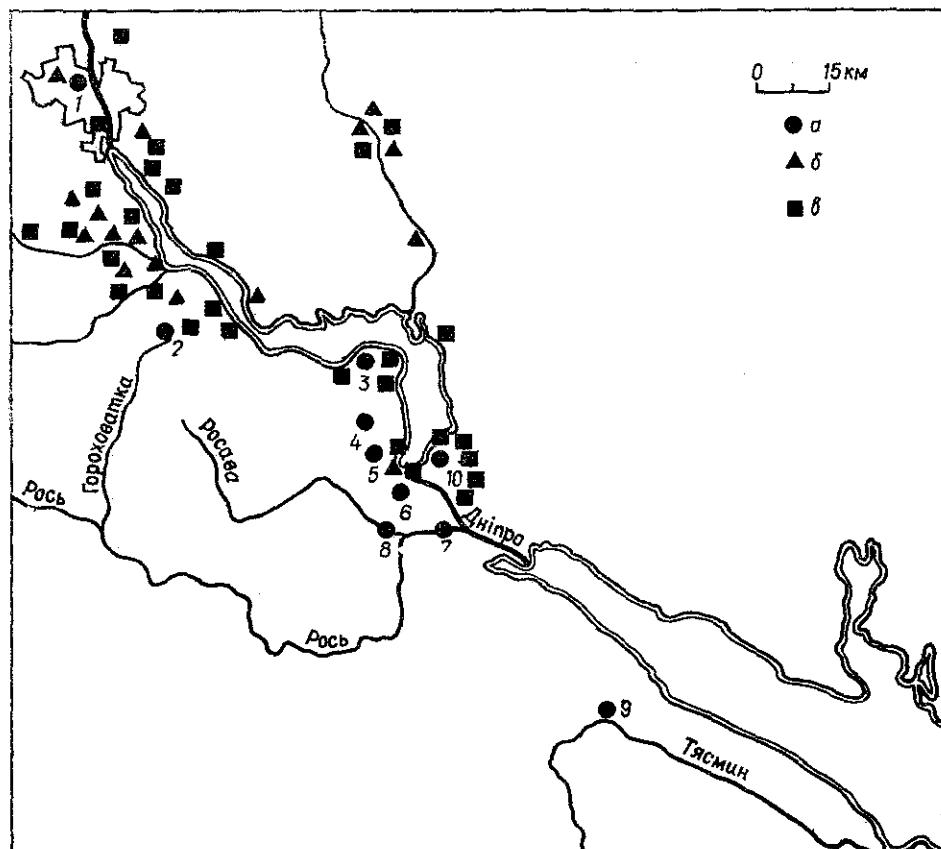

Рис. 1. Схема розповсюдження підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей на Середньому Дніпрі та пам'яток піньозарубинецького (I—II ст.) та київського (III—IV ст.) типів.

1 — Київ. Оболонь; 2 — Черняхів; 3 — Букрин; 4 — Грищинці; 5 — Тростянець; 6 — Канівський р-н; 7 — Хмільна; 8 — Конончі; 9 — Голов'янине; 10 — Липлява.
а — підковоподібні фібули; б — піньозарубинецькі старожитності (I—II ст.); в — пам'ятки київського типу III—IV ст.

дат, хоча б щодо виникнення тих чи інших форм, нерозривно пов'язана з необхідністю уточнення відносної хронології. Труднощі в цьому плані пов'язані з недостатньою розробленістю методики класифікації підковоподібних емалевих фібул.

Класифікаційні схеми А. Гакмана, Е. Ярне, Х. А. Моора та М. М. Міхельбертаса накреслюють загальну лінію еволюції форм від невеликих не дуже масивних екземплярів, до «барочних», багато оздоблених¹³.

Разом з тим у цих роботах не охоплено весь наявний матеріал, не приділено належної уваги стилістичному аналізу прикрас, детальної

** Висловлюю подяку Г. М. Шовкоплясу за дозвіл послати на неопубліковану знахідку, а також В. М. Даниленку, що першим визначив її та звернув увагу автора.

¹³ Hackman A. Op. cit., S. 221—222; Hjarne E. Op. cit., S. 166—172; Moora H. Zur Frage..., S. 83—84; Moora H. Die Eisenzeit., S. 105—109; LAA, kn. 4, p. 107.

класифікації власне підковоподібних емалевих фібул не було вироблено, не ставилися питання методики, що, імовірно, можна пояснити ширшим колом проблем, які розглядалися авторами.

В нашій роботі зроблено спробу виробити детальну класифікацію підковоподібних фібул з виїмчастою емаллю на основі методики фор-

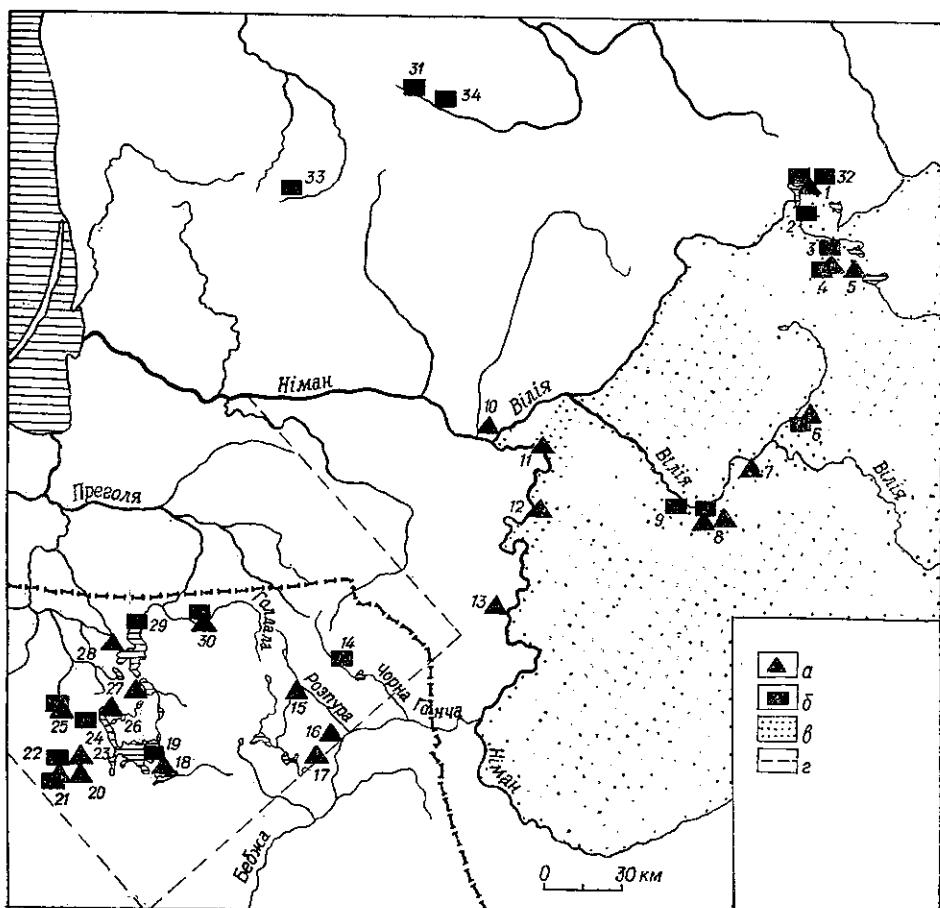

Рис. 2. Схема розповсюдження підковоподібних фібул та прикрас з емаллю «дніпровського стилю» у Литві та північно-східній Польщі.

1 — Велішкес; 2 — Дусетос; 3 — Ейкотішкіс; 4 — Жадавайняй; 5 — Ракенай; 6 — Межоніс; 7 — Воропнішкес; 8 — Вільнюс; 9 — Курганай; 10 — Саргенай (м. Каунас); 11 — Румшішкес; 12 — Меджоніс; 13 — Бакшай; 14 — Швейцарія; 15 — Рачки; 16 — Нетта; 17 — Барглув Дварни; 18 — Бішка; 19 — Здори; 20 — Нові Зізаруд; 21 — Бабента; 22 — Махари; 23 — Мойтініс; 24 — Нікутово; 25 — Ендрихово; 26 — Бартліково; 27 — Богачево Куля; 28 — Лабала; 29 — Руська Весце; 30 — Грунайки; 31 — Рудникай; 32 — Пакаччине (гор. «Дембай»); 33 — Мауджорай; 34 — Лінкайчай.
а — підковоподібні фібули; б — емалеві прикраси, стилістично подібні до середньодніпровських; г — межі розповсюдження могильників західнобалтійської культури (за Я. Ясканісом); в — культура штрихованої кераміки (за О. Данілайте).

мально-типологічного аналізу археологічного матеріалу. Принципи її викладені свого часу В. А. Городцовим¹⁴, розвинуті А. В. Арциховським¹⁵, а в останній час В. М. Гладиліним¹⁶ стосовно до ранньопалеолітичних виробів з каменю, які, на наш погляд, можуть бути залучені і до підковоподібних фібул з емаллю та інших виробів кола емалей.

¹⁴ Городцов В. А. Археология. Т. 1. Каменный период. М., 1923, с. 18, 21.

¹⁵ Арциховский А. В. Курганы вятичей. М., 1930, с. 7 и сл.

¹⁶ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев, 1976, с. 6, 27—34.

Подібна класифікація повинна: 1) бути максимально детальною й охоплювати всі важливі ознаки предметів, що класифікуються; 2) ґрунтуватися на принципі багатоступінчастого взаємопідпорядкованого підрозділу; 3) розподіл виробів на кожному таксонометричному рівні необхідно провадити за єдиними критеріями з додержанням правил поділу обсягу поняття; 4) значимість та обсяг ознак, за якими підрозділяються вироби, повинні зростати від більш низьких та більш дробних таксонометричних одиниць до більш високих та загальних; 5) критерії підрозділу повинні бути чіткими та реальними, тобто не тільки теоретично припустимими, але й такими, що можуть застосовуватися на практиці; 6) у номенклатурі треба відбити основні ознаки виділених модифікацій; 7) понятійний апарат номенклатури повинен бути однозначним¹⁷.

Відповідно до цього зупинимося на основних ознаках, що характеризують підковоподібні фібули кола виїмчастих емалей. Їх можна поділити на три групи: 1) конструктивні, що описують будову предмета, його складові частини; 2) стилістичні, що описують загальну форму виробу, конфігурацію окремих деталей форми; орнаментацію; 3) метричні, що описують розміри та пропорції фібул.

Конструкція фібул двочленна. Вони (рис. 3) складаються з корпусу та голки. Голка закріплювалась вушком на дужці корпусу, яке іноді утворювалось кількома обертами стрижня, але переважно одним.

Підковоподібний корпус поділяється на дужку і кінцеві щитки. У більшості випадків на центральній частині дужки наявне розширення намистина або центральний щиток, що правило як обмежувач голки. Кінцеві дископодібні щитки орнаментовані гніздами емалі, що утворюють емалевий рисунок, монокромний чи поліхромний, інколи наявні карбовані чи гравіровані композиції, які оточують рисунок емаллю. Центральний щиток мав різноманітну форму і також прикрашався емаллю. Дужка прикрашалась іноді гравіровками чи карбуванням. Корпус і окремі його деталі мали різної форми відростки, які, проте, не були обов'язковим компонентом.

Рис. 3. Деталі форми та основні параметри підковоподібних фібул.

a — корпус; *b* — голка; *c* — дужка; *d* — кінцеві щитки; *e* — центральний щиток; *f* — намистина; *g* — відростки; *D* — зовнішній діаметр; *D₁* — внутрішній діаметр; *d* — діаметр кінцевого щитка; *S* — ширина дужки.

Орнаментовані гніздами емалі, що утворюють емалевий рисунок, монокромний чи поліхромний, інколи наявні карбовані чи гравіровані композиції, які оточують рисунок емаллю. Центральний щиток мав різноманітну форму і також прикрашався емаллю. Дужка прикрашалась іноді гравіровками чи карбуванням. Корпус і окремі його деталі мали різної форми відростки, які, проте, не були обов'язковим компонентом.

Пропорції фібул визначаються співвідношенням внутрішнього (D_1) та зовнішнього діаметрів корпусу у найбільшому розширенні (D), не враховуючи відростків (при їх наявності); а також співвідношенням ширини дужки (S) до діаметра кінцевих щитків (d).

Можна бачити, що найбільш загальною ознакою, що дозволяє об'єднувати фібули в єдину стилістичну групу, є форма корпуса та його складових частин. Решта ознак їм підпорядковані. Наявність інших елементів: розширення на дужці, відростків, орнаменту — в принципі не є обов'язковим для кожного екземпляра (рис. 4). Натомість, скажімо, дископодібні кінцеві щитки з плоскою поверхнею самі по собі придатні для вміщення різних орнаментальних композицій.

Уніфікація номенклатури щодо назви основних ознак фібул (рис. 3) та їх кореляція (рис. 4—5) дозволяє уявити собі взаємозв'язок ознак стилістичних і метричних¹⁸.

¹⁷ Гладилин В. Н. Указ. соч., с. 33—34.

¹⁸ Про значення застосування кореляційних таблиць див.: Фролов И. К. Вказ. праця, с. 41; Фролов И. К. Фибулы-броши с выемчатой эмалью.— КСИА АН ССР, 1964, № 140, с. 21 и сл.

Так, невеликим екземплярам розмірами $Q = 4,5—5,5$ см при $S = 0,3—0,4$ см з пропорціями $D_1 : D$ понад 0,8 та $S : d$ менш за 0,3 відповідають кінцеві щитки з невеликими окремими гніздами емалі, що утворюють різні рисунки, оточені гравірованими колами (рис. 4, I, II, III, 3, 21; V, 11, 22; 5, 1—3, 11, 21, 22, 35).

Масивніші фібули, де $D = 5,5—7$ см при $S = 0,5—0,7$ см з пропорціями $D_1 : D = 0,3—0,45$ та $S : d = 0,7—0,85$, мають суцільні гнізда, що займають більшу площину на кінцевих щитках та інші орнаментальні ознаки (рис. 4, III, 4; IV, VI, 13—14, 38, 59, 56; VII, 15; 5, 4, 13—14, 38, 59, 56, 15).

Наймасивніші екземпляри, де $D = 5,5—10$ см при $S = 1—2$ см з пропорціями $D_1 : D = 0,6—0,75$; $S : d$ переважно понад 0,5, оздоблені найбагатше (рис. 4, V, 30; VI—VII; 5).

Кореляція стилістичних ознак дозволяє дослідити еволюцію техніки орнаментації, зокрема емалевої, та іконографії орнаментів.

Запропонована класифікація складається з трьох таксонометричних рівнів — серія, тип, варіант, виділених на підставі стилістичних ознак за мірою їх загальності. Серії виділено за технікою та іконографією емалевої орнаментації кінцевих щитків; типи — за конфігурацією розширення на дужці; варіанти — за характером відростків (при наявності останніх) ¹⁹.

Побудова схеми відносної хронології ґрунтуються на синхронізації ознак типів та варіантів різних серій за кореляцією: сукупності техніко-стилістичних прийомів виготовлення та орнаментації фібул (рис. 4), а також метричних співвідношень (рис. 5).

Приклади синхронізації різnotипних виробів за стилістичними ознаками відомі з робіт А. К. Амброза та І. П. Засецької ²⁰.

Синхронні вироби об'єднуються у відносно-хронологічні горизонти-фази. Останні розташовуються «по вертикалі» від ранніх до пізніх та утворюють періодизаційну схему, вірогідність якої перевіряється знахідками у датованих комплексах ²¹.

Наводимо загальну характеристику виділених серій підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей. Назви невеликих за чисельністю серій подаються за пунктами знахідок, а численніших — за основними регіонами поширення ²².

I. Серія Бабінта I — Букрин I (рис. 4, 1, 35; 5, 1, 35; 6, 1, таблиця, I, 35). Вона характеризується наявністю «пунктирних» композицій на кінцевих щитках, що утворені наколами чи крапкоподібними гніздами, зокрема по краях та в центрі. Тип 1 — без розширення на дужці (рис. 6, 1). Тип 2 — з намистиною-обмежувачем (рис. 6, 2). Емалі немає або не збереглася.

II. Серія Липлява (рис. 6, II; 4, 2; 5, 2; таблиця, 2). Виділена умовно, оскільки представлена поки що єдиною знахідкою. Остання характеризується червоним емалевим рисунком у вигляді «квітки» у пунктирному карбованому (накольчастому) подвійному колі, утвореної шістьма окремими трикутними гніздечками («пелюстками») з крапкоподібним центральним гніздом.

¹⁹ Запропоновані назви таксонометричних одиниць класифікації використовуються у роботах по вивченню фібул: Almgren O. Studien über nordeuropäischen Fibel-formen. Der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der Provinzialrömischen und Südrussischen Formen. Stockholm, 1897; CAN, 1966, DI — 30.

²⁰ Амброз А. К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.). — КСИА АН ССР, 1968, № 113; Засецкая И. П. О хронологии и культурной принадлежности памятников южнорусских степеней и Казахстана гуннской эпохи.— СА, 1978, № 1.

²¹ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы.— СА, 1971, № 2, с. 97.

²² Приклади назв за «географічним» принципом див.: Амброз А. К. Фібули, с. 35, 52, 57—58; Werner J. Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts.— In: Reinecke Festschrift. Mainz, 1950, S. 150.

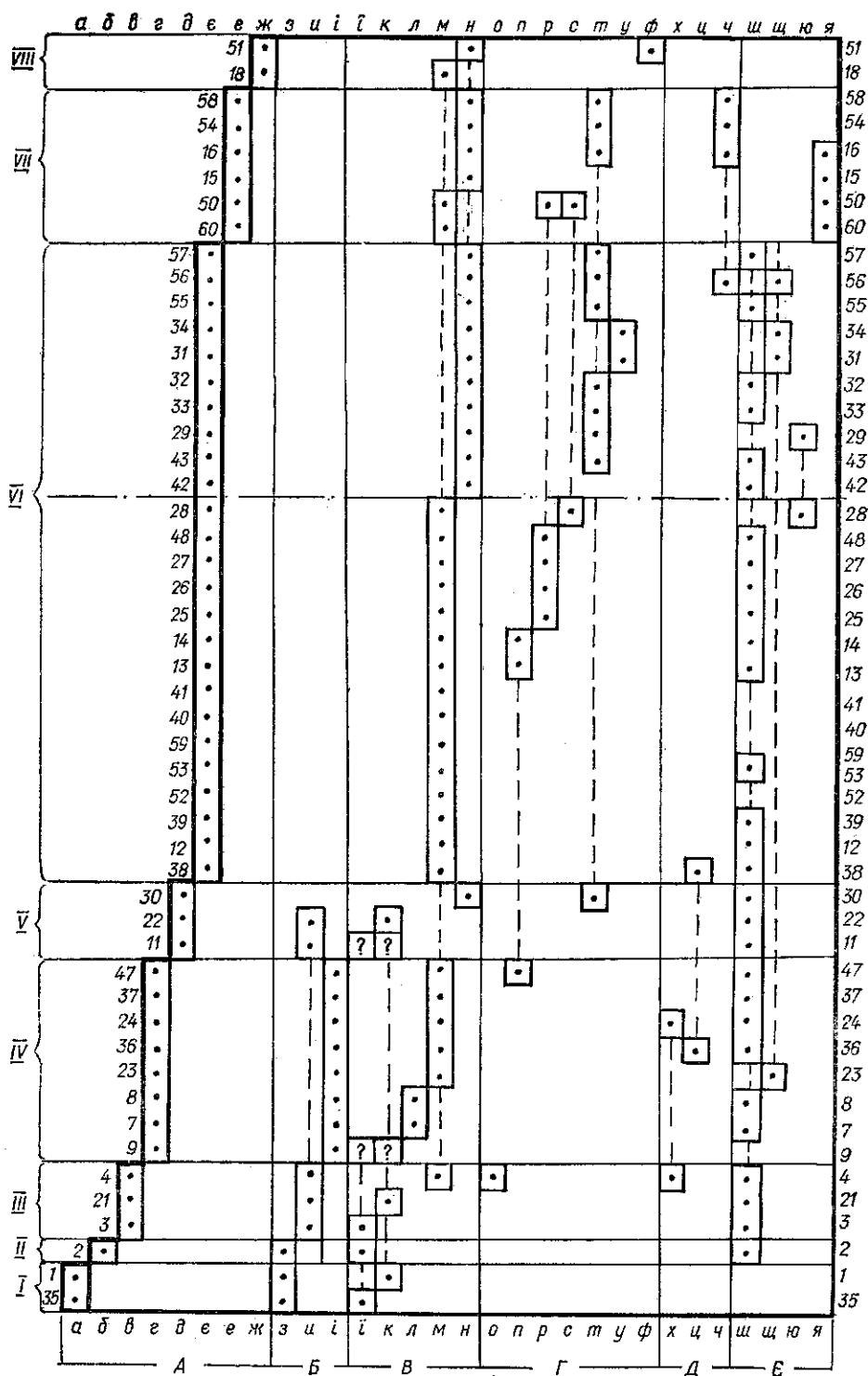

Рис. 4. Основні ознаки підковоподібних фібул.

А — «Малюнок» на кінцевих щитках; а — пунктирні композиції; б — «квітка», в — «мальтійський хрест»; г — ромб; д — кільце; е — коло; е — сектори; ж — гладкі неорнаментовані.
 Б — карбування та гравіровки на кінцевих щитках: з — «наколи»; и — «рубчасте гравіроване коло»;
 і — лінійне гравіроване коло.
 В — характер розширення на дужці: — розширення відсутнє; к — «намистина»; л — круглий щиток;
 м — прямокутний щиток; н — ромбoidalний щиток,

III. Серія Тростянець — Черняхів I (рис. 6, III; 4, 3—4, 21; 5, 3—4, 21; таблиця, 3—5, 21). Вона характеризується емалевим червоним рисунком типу «мальтійський хрест» у гравірованому рубчастому колі. Тип 1 (рис. 6, 4) — без розширення на дужці; тип 2 (рис. 6, 5) — з намистиною; тип 3 (рис. 6, 6) — з прямокутним центральним щитком.

За літературними даними, до цієї серії можна віднести ще одну фібулу (таблиця, 5), яка нагадувала останній з описаних типів.

IV. Дніпро-Німано-Мазурська серія (рис. 6, IV; 4, 7—9, 23—24, 36—37, 47; 5, 7, 23—24, 36—37; таблиця, 6—9, 23—24, 36—37, 47). Вона характеризується рисунком з червоної емалі у вигляді лінійного хреста або морфологічно близьким зображенням ромба зувігнутими сторонами, іноді з «очками» на кінцях, заключеним у гравіроване одинарне чи подвійне коло. Тип 1 (рис. 6, 8) — з круглим центральним щитком; тип 2 (рис. 6, 9—11) — з прямокутним центральним щитком. Серед фібул типу 2 є варіанти: А (рис. 6, 9—10) — без відростків; Б (рис. 6, 11) — з сокироподібними відростками.

Фрагментовані екземпляри цієї серії (рис. 6, 7; таблиця, 6, 9) важко віднести до якогось з виділених типів, оскільки форма (наявність) розширення не відома. Виходячи з ширини та перетину дужки, скоріш за все вони розширення не мали або мали намистину (рис. 6, 1—4 та 7).

За згадками в літературі, до типу 1 належала фібула Кононча I (таблиця, 8) оскільки за описом мала ті ж ознаки.

V. Серія Грищинці — Малишки — Межоніс (рис. 6, V; 4, 11, 22, 30; 5, 11, 22, 30; таблиця, 11, 22, 30). Вона характеризується кільцеподібним рисунком з червоної емалі, оточеним двома гравірованими рубчастими колами (рис. 6, 12—13) або без них (рис. 6, 14). Тип 1 (рис. 6, 13) — з намистиною на дужці; тип 2 (рис. 6, 14) — з центральним ромбічним щитком.

Подібно до попередньої серії фібулу з района с. Грищинці за фрагментарністю до конкретного типу не відносимо, але, скоріш за все, з огляду знову ж таки на вузьку округлу в перетині дужку вона або не мала розширення, або мала намистину (пор. рис. 6, 1—4 та 12).

VI. Балто-Дніпро-Оксська серія (рис. 6, VI; 4, 12—14, 25—29, 31—34, 38—43, 48, 52—53, 55—57, 59; 5, 13—14, 25—29, 31—

Г — характер орнаментації відростками: о — кульки на кінцевих щитках; п — сокироподібні по корпусу; с — кульки на центральному щиткові; т — круглі (дископодібні) виступи на центральному щитку; у — циліндрики на центральному щитку; ф — кільца на центральному щитку.

Г — окремі елементи емалевого оздоблення центральних щитків: х — окремі маленькі трикутні гнізда; ц — вузьке прямокутне гнізда; ч — навскісно розташовані великі трикутні гнізда.

Є — елементи колористичного вирішення: ш — монохромні; щ — колір емалі на центральному щиткові інший, ніж на кінцевих; ю — «смугастість малионка»; я — хрестоподібні розташування різних колорів на щитках.

Римськими цифрами позначено номери серій, грабськими — номери фібул за таблицею 1.

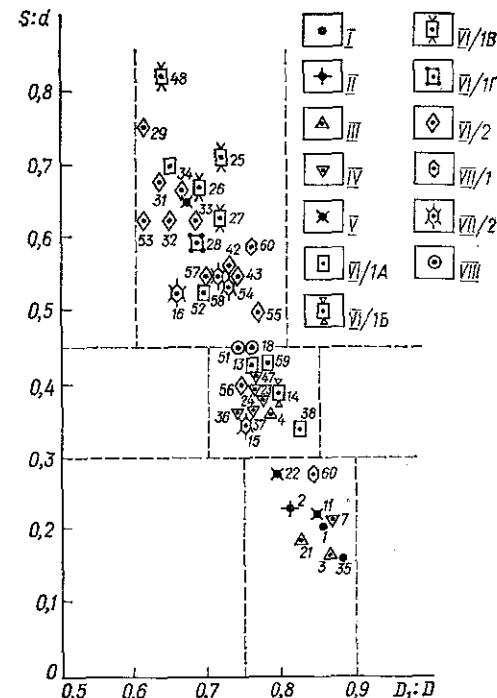
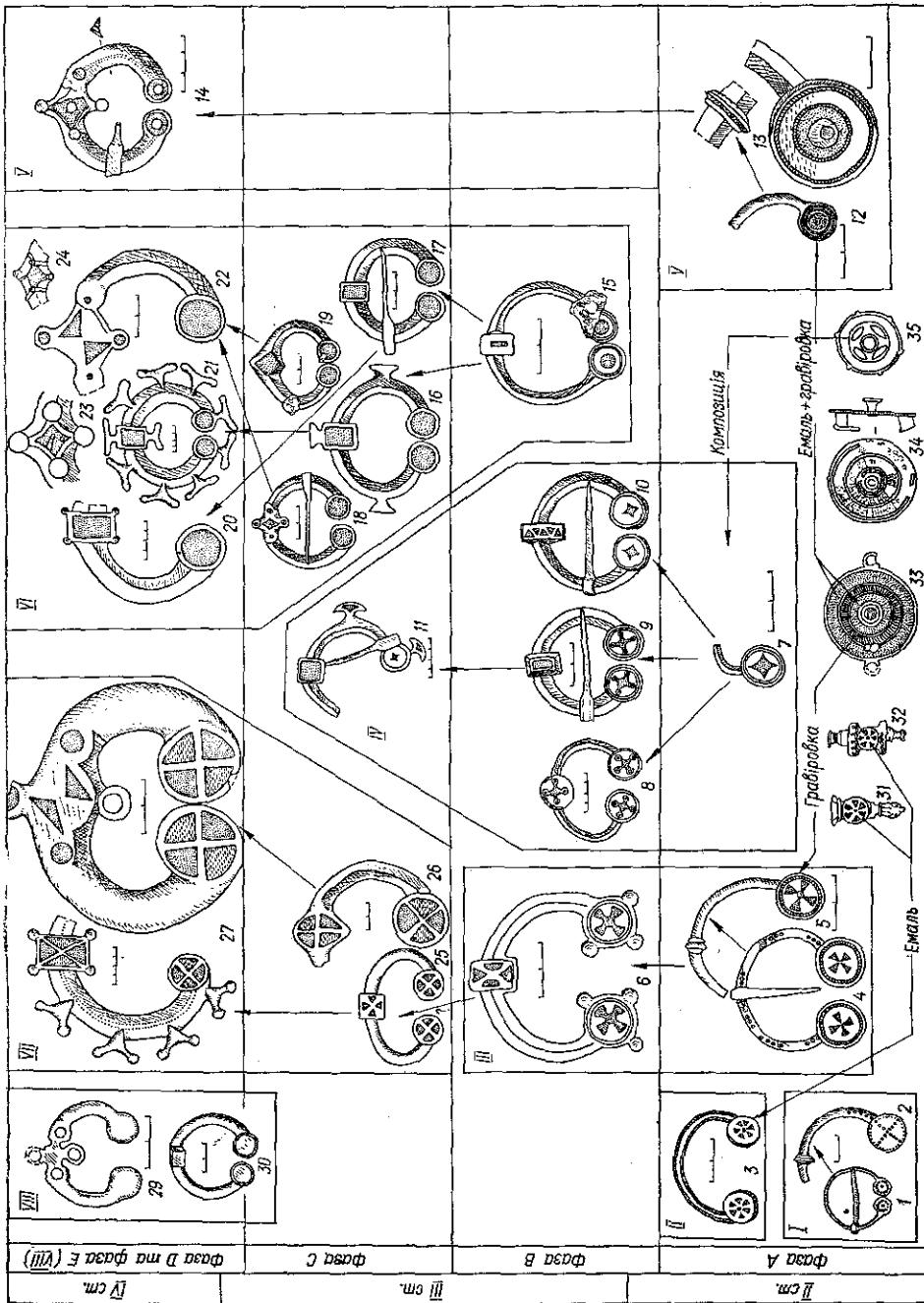

Рис. 5. Графік пропорцій підковоподібних фібул. Римськими цифрами позначено номери серій, через пробіл — типи та варіанти (арабські цифри та літери). Номери на графіку відповідають номерам фібул у таблиці 1.

Рис. 6. Відносна та абсолютна хронологія підковоподібних фібул та деякі проримські прототипи. Римськими цифрами позначені номери

серій.

1 — Бабента; 2 — Вукриїн; 3 — Липлява; 4 — Просвінець; 5 — кол. Вильноська губ.; 6 — Черняхів I; 7 — Букрия II; 8 — Голов'янеч; 9 — Баргув Двурін; 10 — Румунічес; 11 — кол. Вітебська губ.; 12 — с. Гришинці; 13 — Маліпіска (Леталь); 14 — Меджин; 15 — Могилич; 16 — невідоме місцеве відкладення на Ківшані; 17 — Нірка; 18 — Ракчи; 19 — Білка; 20 — Баткай (Леталь); 21 — Ракенай; 22 — Григорчичевське (деталь); 23 — Вакшай (деталь); 24 — Мележоніс (деталь); 25 — Дурово; 26 — Хмільна; 27 — Ябара С (деталь); 28 — невідоме місцеве відкладення на Ківшані; 29 — Черніхів II; 30 — Ярає; 31 — Еталев + графіфіка; 32 — Грабіровка; 33 — Еталев; 34 — Еталев + графіфіка; 35 — проримсько-римські еталеві фібули.

34, 38—39, 42—43, 48, 52—53, 55—57, 59; таблиця, 12—14, 25—29, 31—34, 38—43, 48, 52—53, 55—57, 59). Вона характеризується колоподібним емалевим рисунком, утвореним великими круглими гніздами емалі, що переважно займають всю площину щитків.

Тип 1. Прямокутнощиткові (рис. 6, 15—17, 20—21). Варіанти: А — без відростків — Мойтини, кол. Київська губ., Нетта, Кузнечики, Графська Гора та знахідка з Мордовії (рис. 6, 15, 17; таблиця, 12, 38—39, 52—53, 59); Б — з сокироподібними відростками — кол. Київська губернія (рис. 6, 16, таблиця, 13—16); В — з гульками — Бакшай (рис. 6, 20); Г — з луноподібними відростками (рис. 6, 21, таблиця, 25—27).

За літературними даними, до варіанта А можна віднести ще дві фібули з Мазурії (таблиця, 40—41) *. Емаль — переважно червона.

Тип 2. Ромбощиткові (рис. 6, 18—19, 22—24). Варіанти: А — без відростків — Вішка (рис. 6, 19); Б — з дископодібними відростками на щитку — Бакшай, кол. Вільнюська губ., Рачки, Муром, Кузьмінське, Гріхорученське (рис. 6, 18, 22—23; таблиця, 29, 32—33, 42—43, 55—57); В — з циліндричними виступами на центральному щитку — Воронішкес, Меджоніс (таблиця, 31, 34, рис. 6, 24). Емаль — червона, зелена, жовта.

VII. Серія Дніпровсько-Волзька (рис. 6, VII; 4, 15—16, 50, 54, 58, 60; 5, 15—16, 50, 54, 58, 60; таблиця, 15—16, 50, 54, 58, 60). Вона характеризується рисунком кола, поділеного на сектори, з різникольоровою навхрест розташованою емаллю у секторальних гніздах.

Тип 1. Прямокутнощиткові (рис. 6, 25, 27). Варіанти: А — без відростків — Дурово (рис. 6, 25); Б — з відростками — Ябара С (рис. 6, 27). Характер рисунка на центральному щитку у даних фібул нагадує кінцеві.

Тип 2. Ромбощиткові (рис. 6, 26, 28). Варіанти: А — без відростків — Хмільна (рис. 6, 26); Б — з дископодібними відростками — кол. Київська губернія, Кір'янове, Дьякове (рис. 6, 28; таблиця, 16, 54, 58).

VIII. Серія Черняхів II — Ярве (рис. 6, VIII, 4, 18, 51; 5, 18, 51; таблиця, 18, 51). Характеризується гладким корпусом без емалі. Тип I. Прямокутний центральний щиток — Ярве (рис. 6, 30). Тип 2. Ромбоїдальний щиток — Черняхів II (рис. 6, 29).

На Середньому Подніпров'ї не виявлено аналогій фібулам локальної Північноестонської серії, наявної також у Фінляндії та Швеції²³, а також типу знахідки з Мошинського городища²⁴. У зв'язку з цим останні докладно не розглядаються.

З Середнього Подніпров'я походять ще чотири підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей, які не збереглись і відомі лише за більш менш докладними описами. Фібула з Конончі (Кононча II, таблиця, 10), за описом М. О. Макаренка, мала «на кінцях» орнамент у вигляді хреста «...з розширеними кінцями», що наближує її до екземплярів з «мальтійським хрестом», або «хрестом з очками» на щитках (пор. рис. 6, III—IV). В колекції Ф. Ф. Кундеревича зберігалася фібула з колишнього Канівського повіту (таблиця, 17) з «...колоподібними кінцями, прикрашеними гравіровкою», що наближує її до екземплярів перших п'яти серій. Інші екземпляри (таблиця, 19—20) визначити важко за браком даних.

Така у загальних рисах типологічна характеристика підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей з Середнього Подніпров'я та їх ана-

* Посилання на джерело див. у таблиці.

²³ Шмідехель М. Х. Указ. соч., с. 117, рис. 28, 4. Hackman A. Op. cit., S. 205, abb. 1; Hjarne E. Op. cit., fig. 1a.

²⁴ А. С. Указ. соч., с. 179, рис. 245.

логів з інших територій. Більш детальні характеристики згаданих фібул для кожного конкретного екземпляра можна бачити на рис. 4—5. Простежений взаємозв'язок стилістичних, а також в ряді випадків стилістичних та метрических ознак (пор. рис. 4—5) дозволяє виділити відносно-хронологічні горизонти — фази розвитку підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей.

Фаза А — серія, I, II (Липлява); серія III, тип 1—2; серія V (Грищинці — Малишки). Синхронізація ґрунтуються на близьких пропорціях (рис. 5, 1—3, 11, 21—22, 35), наявності вузької, переважно округлої в перетині дужки без розширення або з намистиною (рис. 6, 1—5, 7, 12—13). Рисунок складається з окремих маленьких гнізд: крапкоподібнотрикутних, кільцеподібних, хрестоподібних, ромбічних, обов'язково заключених у карбоване (пунктирне, гравіроване) коло.

Фаза В — серія III, тип 3; серія IV (крім варіанта з сокироподібними відростками). Синхронізують пропорції (рис. 5, 4, 23, 24, 36—37, 38, 47), а також наявність одного суцільного круглого або хрестоподібного (ромбічного) гнізда у карбованому колі (в основному, лінійному, одинарному чи подвійному — рис. 6, 15, 6, 8—10), окремих невеликих гнізд на центральному (рис. 6, 6, 10, 15) тощо.

Фаза С — серія IV, тип 2, варіант з відростками; серія VI, тип. 1, варіанти А—Б; тип 2, варіант А — частково Б; серія VII, тип 1, варіант А; тип 2, варіант А (рис. 6, 16—19, 25—26) стилістично близькі. Синхронізують пропорції та розміри (рис. 5, 13—14, 42—43, 52—53, 59, 47, 56—57).

Фаза D — серія V, тип 2; серія VI, тип 1, варіант В—Г; тип 2, варіанти Б (Бакшай, Муром, Гріхорученське), а також В; серія VII, тип 1, варіант Б; тип 2, варіант Б (рис. 6, 14, 20—24, 27—28). Синхронізують розміри та пропорції (рис. 5, 25—28, 48, 29—34, 54—55, 58), а також стилістичні ознаки, які поєднують екземпляри різних серій, зокрема відростки-гульки (рис. 6, 20, 26) та луноподібні (рис. 6, 21, 26), орнаментація центрального щитка тощо (рис. 6, 14, 22, 23, 27). Характерну рису цієї фази становлять, таким чином, «гібридні» екземпляри, чого немає у попередніх, які вказують на синхронні деталі стилю.

Фаза Е — серія VIII. Вона виділена умовно, оскільки фібули цієї серії за стилістичними ознаками не можна синхронізувати з попередніми, хоч пропорції їх відповідають деяким попереднім (рис. 5, 8, 57; 6, VIII).

Беручи до уваги спостереження дослідників над еволюційними особливостями підковоподібних емалевих фібул, можна передбачати послідовну хронологічну зміну описаних відносно-хронологічних фаз від А до Д, на що чітко вказує зростання співвідношення $S : d$, яке визначається збільшенням ширини дужки, у цьому ж напрямку збільшується і багатство емалевого оформлення: гнізда зростають, стають глибшими. У фазах С і D наявні екземпляри з поліхромною емаллю на кінцевих щитках, а «барочні» екземпляри мають додаткове багате оформлення відростками по корпусу.

Резюмуючи основні риси розвитку підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей, слід зазначити: у плані конструктивному особливих змін не відбувається; еволюція стилістичних ознак проходить у плані збільшення площин емалі на корпусі за рахунок зростання розмірів емалевих гнізд на кінцевих щитках (кілька маленьких змінюються одним або чотирма (серія VII) великими); з'являється центральний щиток, для емалевого оздоблення якого характерні ті ж самі особливості еволюції, що і в попередньому випадку; зникають гравіровані чи карбовані кола навколо рисунка кінцевих щитків, характерні для фаз. А—В з'являються відростки спочатку на кінцевих щитках (фаза В), а згодом по корпусу (фаза С), набуваючи «барочності» (фаза D); різноманітні емалеві рисунки кінцевих щитків (фаза А—В) набувають ста-

лості (фаза С і особливо D), що стосується і оформлення центральних щитків; хрестоподібні кільцеві, ромбічні композиції на кінцевих щитках спочатку наявні, а на центральних (фаза В—С) зникають (фаза D); в кожній наступній фазі спостерігаються форми попередньої (пор. рис. 6, III—VI); не виключена спадкоємність між формами серії III та VII (пор. рис. 6, 6, 25), композиціями серії IV та центральних щитків типу 2, серії VI (пор. рис. 6, 8, 18), а також VII (пор. рис. 6, VII).

В цілому кожну з описаних серій можна уявити у вигляді невеликого типологічного ряду, в якому відбуваються описані вище зміни. Це падає загальному типологічному рядові розгалуженості («деревоподібності»), що, імовірно, можна пов'язати з одночасовим використанням давніми майстрами різних стилістичних прийомів оздоблення фібул. Останнє має яскраве підтвердження у «гіbridних» екземплярах фази D (пор. рис. 6, III—VII).

Що ж стосується позбавлених емалі фібул фази Е, то місце їх у відносно хронологічній схемі знайти важче. З одного боку, це можуть бути «дешевші» наслідування емалевим зразкам, але не можна виключити і їх так би мовити «вироджений» характер, що робило б їх заключною фазою у розвитку підковоподібних емалевих фібул. Подібний характер заключного типу фібул трапляється серед екземплярів трикутної²⁵, а також Т-подібної форми²⁶.

Описані вище особливості дозволяють уявити три стадії розвитку підковоподібних фібул: початкова, або рання (фази А—В), розвинута (фази С—D) та, імовірно, заключна, або пізня (фаза Е).

Показники синхронізації ознак фібул у середині окремих фаз дозволяють ставити питання про можливість розповсюдження абсолютнох дат фібул, що походять з датованих комплексів на всю фазу²⁷.

Прибалтійські зразки з фази А датуються в літературі II або II—III ст. (Вільнюська губ.; Бабіента I; Малишки)²⁸. З цих фібул лише знахідка з західнобалтійського могильника Бабіента I (пох. 57) виявлена у комплексі. Її супроводжувала провінційно-римська кругла фібула з емаллю типу знахідки з латвійського могильника Гайліші (рис. 6, I, 34)²⁹. У сучасній літературі такі фібули датують II ст., в основному — його другою половиною³⁰. На другу половину II ст. припадав їх вивіз на «варварські» території³¹.

Датуванню фібули з Бабіента другою половиною II ст. відповідають стилістичні особливості фібул інших серій фази А. Порівняння техніки написання емалі у невеликі окремі трикутні та кільцеподібні гнізда, оточені пунктирними та рубчастими гравірованими колами з виробами провінційних майстерень І—ІІ ст., які у другій половині II ст. вивозилися на північ та схід³² (рис. 6, 31—35), показує їх близьку подіб-

²⁵ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 56.

²⁶ Махно Є. В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника.— В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, с. 92, рис. 4, 1—2.

²⁷ Пор. Амброз А. К. Проблемы..., с. 97.

²⁸ LLM, 1958, кн. I, с. 346. N 168; LAA, кн 4, р. 107; Moora H. Zur Frage..., S. 84; Митрофанов А. Г. Железный век Средней Белоруссии. Минск, 1978, с. 36—37; Старожитная скарбница Беларуси. Минск, 1971, № 6.

²⁹ Thomas S. Die provinzialrömischen Scheibenfibeln der Römischen Kaiserzeit im Freien Germanien.— BJV, 1966, N 6, S. 126—130; Michelbertas M. Prekybiniai risiai Žemaitijos Romos imperija.— In: Lietuvos Gyventojo prekybiniai risiai I—XIII a. Vilnius, 1972, p. 30—31; Moora H. Zur Frage..., S. 80.

³⁰ Thomas S. Op. cit., S. 146—148.

³¹ Амброз А. К. Фибули юга..., с. 29.

³² Там же, табл. 14, 8, 11; Спицьин А. А. Указ. соч., с. 155, рис. 148; Thomas S. Op. cit., S. 127. abb. 2; S. 146—148, taf. 10, I, 3—4.

ність. Чаявність на найбільш архаїчних підковоподібних фібулах орнаментальних композицій, які майже точно копіюють прийоми оздоблення провінційних зразків, датованих вказаним часом, дає опосередковану можливість відносити фібули фази А до II ст., скоріше за все — до другої половини цього століття (пор. рис. 6, 31—32 та 2—4; 33 та 3—4, 12—13).

Малоймовірно пізніше виникнення подібних наслідувань, оскільки б тоді це пов'язувалося з часом, коли таких прототипів в ужитку не було. Випадковість у збігові цілого комплексу технічних та стилістичних прийомів орнаментації «варварських» та провінційних зразків малоймовірна, оскільки сама техніка виїмчастої емалі запозичена з саме таких «галло-римських» виробів³³. У даному випадку вдається конкретно простежити не тільки запозичення самої техніки, а й орнаментальних композицій та технічних прийомів гравіровки, самого нанесення емалі тощо. Таким чином, фазу А, на наш погляд, можна датувати другою половиною II ст. Посередню таку дату дає можливість пропонувати і нижня дата фібул фази В.

Для знахідок з Литви (Саргенай, Румшишкес) запропоновані дати II або II—III ст.³⁴, для знахідок з Польщі (Барглув, Лабапа, Мойтини) — перша половина III ст. або навіть дещо раніший час^{35—36}.

Останні дати солідно обґрунтовані на підставі поховання 4 могильника Барглув Двурни та горизонтальної стратиграфії могильника Мойтини (фібула з пох. 35). З урахуванням деяких інших даних, можна передбачати датування цих фібул кінцем II — першою половиною III ст.

Поховання 203/234 з центральнолитовського могильника Саргенай крім фібули включало два вузьких пластинчастих браслети з звуженими рубчастими кінцями, орнаментованих горизонтами «очків» та насічкою, датованих II—III ст.^{37—38} Детальна типологія та хронологія подібних браслетів недостатньо розроблена, але типологічно вони ймовірно є похідними від форм II ст.³⁹ та, в свою чергу, передують ширшим пластинчастим браслетам III—IV ст.⁴⁰ Імовірно, їх можна датувати вужче, кінцем II — початком III ст.

З огляду на це датування фібул фази В можна передбачати в межах кінця II — першої половини III ст., оскільки даних про знахідки в пізніших комплексах немає.

Разом з тим знахідки з Литви та Північно-Східної Польщі серії III типологічно є похідними від дніпровських (Оболонь, Букрин), що мали вузькі дужки фази А (пор. рис. 6, I—III, IV, 7).

Хронологія фази В, таким чином, показує верхню хронологічну межу для фібул фази А: кінець II ст. Зрозуміло, що це стосується перш за все часу виникнення вказаних форм. Наскільки довго вони були в ужитку, поки що можна судити лише для датованих прибалтійських форм.

³³ Кондаков Н. П. История и памятники византийской эмали.— В кн.: Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского. Спб., 1892, с. 17—21; Спицын А. А. Указ. соч., с. 42.

³⁴ LLM, kn. 1, N 166, p. 346; LAA, kn. 4, s. 107.

^{35—36} Пор.: RB, 1974, N 12, s. 64, tabl. 1, 5, s. 56—57, 86—87.

^{37—38} Kulikauskas P. Emaliuočių dirbiniai Lietuvoje.— VDKMM, 1941, N 1, p. 46—47; Каунаський ДІМ, № 1616 : 7—8. Широ дякую А. Баублісу (Каунас) за надіслані описи та малюнок. Аналогічний див.: Moora H. Die Eisenzeit., taf. XXI, 2—4, taf. XXII, 1—3; Moora H. Die Eisenzeit., S. 378—379.

³⁹ LAA, kn. 4, zem. 52, 1.

⁴⁰ Kulikauskas P., Kulikauskiene R., Tautavicius A. Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961, p. 232, pav. 157.

Можливість для датування фази С дають комплекси західнобалтійських могильників: Вішка, пох. «у»; Нетта, пох. 81 а; Рачки, пох. 1. **Поховання з могильника Вішка датоване в межах другої половини III — першої половини IV ст.**⁴¹; поховання з Нетти — серединою — другою половиною III ст.⁴²; поховання з Рачок — першою половиною III ст.⁴³

Таким чином, суммарна дата може бути III — перша половина IV ст.

Разом з тим раннє датування комплекса з Рачок визиває сумніви, оскільки виявлені там широкі манжетоподібні браслети знаходяться в ужитку на території західнобалтійської культури з середини III ст. і наявні у комплексах другої половини III — першої половини IV ст.⁴⁴ Сама ж емалева фібула подібна до знахідки з Вішки і може бути одночасова першій. Таким чином, дата фібули з Рачок здається заниженою.

З огляду на це час появи фібул фази С, скоріш за все, повинен припадати на середину — другу половину III ст., на що чітко вказує знахідка з Нетти. В ужитку вони могли бути й пізніше (Кузьмінський могильник, пох. 21). Посередньо на цю дату вказує і наявність фібул-деривату IV серії (рис. 6, 11), що пов'язується з попередньою фазою. Таким чином, фазу С датуємо серединою — другою половининою III ст.

Пізнішу межу цієї стадії, як і в попередніх випадках, показує нижня межа наступної стадії D. Підстави для її абсолютноного датування є об'єкти культури східнолитовських курганів: Межоніс, кург. 2, зоl. 5; Меджоніс, пох. 1 та 3. у літературі для цих матеріалів пропонується дата IV—V ст., а також — друга половина III — перша половина IV ст.^{45—46}

Більш обґрутованим здається останнє датування, оскільки воно базується на детальному аналізі культурно-споріднених з литовськими матеріалів західнобалтійської культури, за матеріалами масових могильників з горизонтальною стратиграфією⁴⁷. Щодо литовських матеріалів такого аналізу поки що не проведено, а, як зазначається в літературі, система хронології археологічних пам'яток Литви римського часу ґрунтуються на «омолоджених» датах системи Н. Оберга — Х. Кемке, яка на сьогодні переглянута у бік повернення до більш давньої системи О. Тішлера — Е. Блюме, уточненої новими матеріалами.

На наш погляд, типологічні особливості фібул згаданого типу дозволяють відносити їх до кінця III—IV ст., на що, з одного боку, вказують деякі архаїчні риси (кільцеподібні гнізда на фібулі з Межоніс), що є ремінісценцією ще фази А. Крім того, виступи-циліндрики на щитках фібул з Меджоніс та Воропнішкес характерні для естонських фібул типу Тюрсамяе IV ст.^{47—49}

З горизонтом речей V ст. підковоподібні фібули з емаллю не зустрінуті, як подібні до схарактеризованих, так і інші форми.

⁴¹ Стадії C₂—C₃ (за Е. Окулічем) або C₂ (за Я. Ясканісом): Okulicz J. Pradzieje, s. 443; Jaskanis J. Cmentarzyska kultury zachodniobaltyjskiej z okresu rzymskiego. — MSW, 1977, N 4, s. 343.

⁴² Поховання належить до ранньої фази могильника, початок C₂: Kaczyński M. Problem zróżnicowania wewnętrznego «kultury śudowskiej» w późnym podokresie wpływów rzymskich i okresie wędrówek ludów. — Prace archeologiczne, 1976, z. 22, s. 276,rys. 5, 8, s. 277.

⁴³ Okulicz J. Op. cit., s. 412.

⁴⁴ Kaczyński M. The Cemeteries dating from the Roman and great migration period in the Augustow Great Lakes Region. — ABS, 1966 N 4, s. 84—85.

^{45—46} LAA, kn. 4, p. 107.

^{47—49} Пор. LLM, kn. 1, N 246 та Шмідехельм М. Х. Указ. соч., с. 94, 158, рис. 42, 1.

Фібули варіанта Г, типу 1, серії VI походять з зруйнуваних поховань та супроводжуються різночасовим матеріалом⁵⁰. Ці знахідки (Жадавайняй, Ракенай, Велікушкес) датують IV ст.⁵¹ Можливість останньої дати засвідчена, з одного боку, верхньою датою городища Велікушкес IV ст.⁵², а з іншого — тим, що стилістично подібна фібула серії VII (Ябара С) знайдена разом зі шпилькою, що в сучасній літературі датується III—IV ст.⁵³

Типологічно ці фібули — похідні від середньодніпровських з сокироподібними відростками попередньої фази, що дає можливість зупинитися на даті IV ст., не виключаючи, проте, і деякого удавнення.

Таким чином, за наявними матеріалами дата стадії Д розвитку підковоподібних фібул кола виймчастих емалей може бути визначена в межах кінця III—IV ст.

Що ж до фази Е, то переконливих матеріалів для встановлення точних дат немає, але і у випадку наслідування ними форм двох попередніх, і якщо оцінювати їх як «вироджені» екземпляри, дата не може значно різнятися. Показово, що «вироджений» екземпляр Т-подібної фібули кола виймчастих емалей зустрінуто у черняхівському похованні, тобто стосовно до інших емалевих форм дата подібних екземплярів не пізніше за IV — початок V ст.⁵⁴

Таким чином, за наявними матеріалами фібули датуються: фаза А — друга половина II ст., фаза В — кінець II — перша половина III ст., фаза С — середина — друга половина III ст., фази D — Е — кінець III — перша половина або все IV ст.

Що ж стосується фібул Середнього Подніпров'я, то можна бачити факт наявності тут основної маси фібул ранньої стадії (друга половина II — перша половина III ст.) — 11—12 екз. проти 5—6 екз. у Прибалтиці (рис. 7, а—б); кількість фібул фази С — майже однакова 4 проти 4—6; лише екземплярів фази Д у Прибалтиці набагато більше (рис. 7, в—г).

Показово і те, що у Мазурії остання фаза не представлена зовсім, а фібули серії VII, для Прибалтики загалом не характерні, розповсюдженні в основному на схід від Дніпра (рис. 7, в—г).

Картографування фібул по серіях і фазах дозволяє висловити сумнів щодо прибалтійського походження ранніх форм підковоподібних фібул на Середньому Дніпрі. Хоча вони являють собою окремі знахідки і лише одна пов'язана з поселенням на Оболоні, виключити їх з Прибалтики, де відсутні прототипи, малоймовірно. Топографія знахідок та наявність ранніх ланок типологічних рядів (серія III—V) може свідчити про наявність місцевого центра⁵⁵. В цьому випадку єдина знахідка ранньої фази в Мазурії (Бабієнта), де досліджені багаті могильники з різноманітними бронзовими виробами, але без ранніх емалей⁵⁶, може розглядатись і як імпортна або копія дніпровських. Те ж саме можна сказати і про знахідки з басейну Вілії, з території культури штрихової кераміки, де місцевого виробництва теж

⁵⁰ Скроневі кільця, гравні з конічними кінцями, браслет граничастого перетину (IV—V; III—IV ст.): LAA, кн. 4, р. 6—7, 15—16, 90—91 (Жадавайняй та Ракенай)

⁵¹ LAA, кн. 4, с. 107.

⁵² Матеріали розкопок городища Велікушкес датують не пізніше IV ст. *Дані лайте Е.* Штриховання кераміка в Литве: Автореф. канд. дис. Вильнюс, 1967, с. 13

⁵³ Шмидехельм М. Х. Указ. соч., с. 72, рис. 15, 2; пор.: LAA, кн. 4, с. 72—73; зем. 42, 2.

⁵⁴ Датування могильника Компанії та даного поховання не виходить за хронологічні межі черняхівської культури, запропоновані в літературі: *Шукін М. Є. К.* питання про хронологію черняховських пам'ятників Среднього Поднепров'я.— КСИЕ АН ССР. 1970, № 121, с. 110—111; *Амброз А. К.* Проблемы..., с. 98, рис. 1; 2, 8.

⁵⁵ Пор. *Рыбаков Б. А.* Указ. соч., с. 52—56.

⁵⁶ Зведення матеріалів по західнобалтійських пам'ятках Мазурії див.: *Jaskanis E Op. cit.*

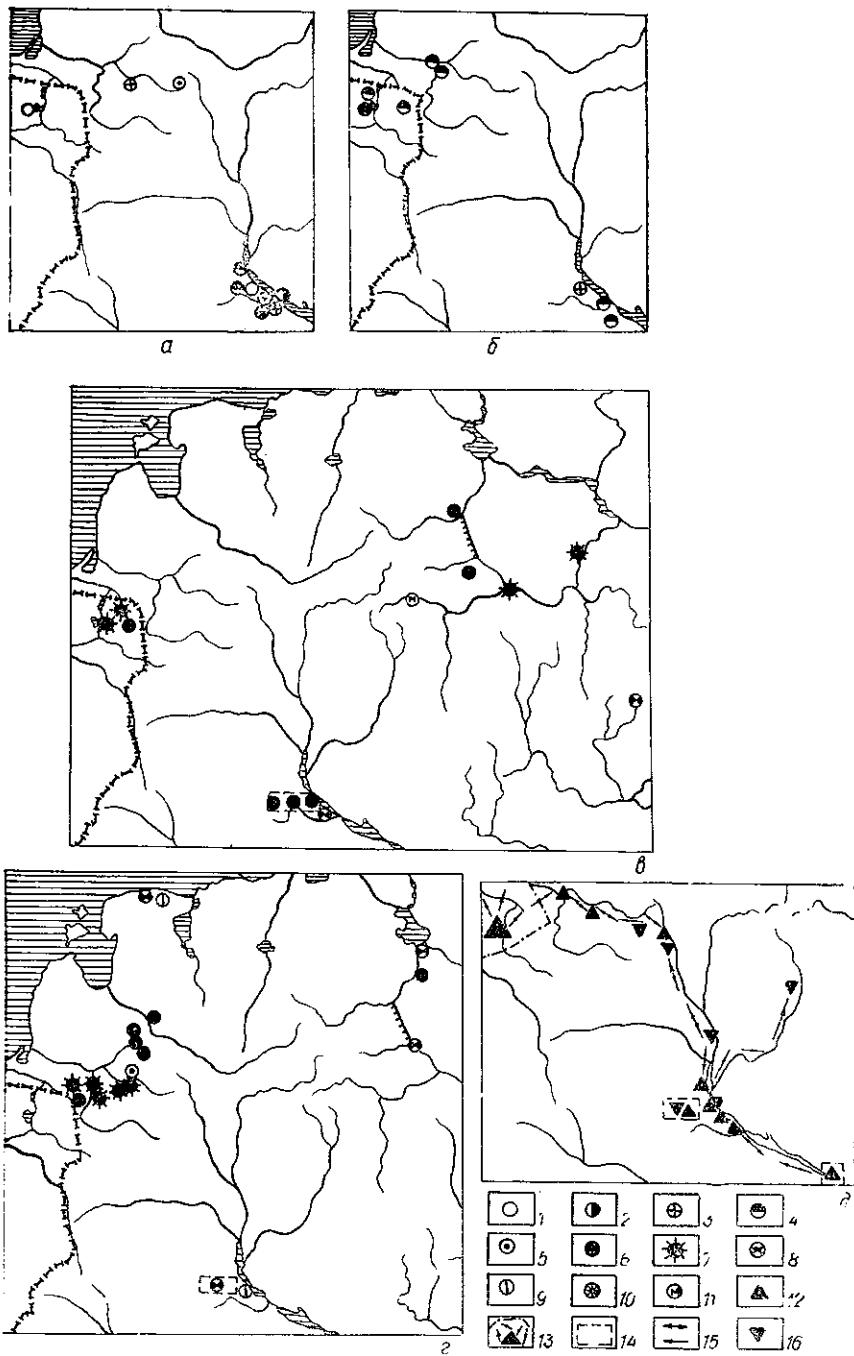

Рис. 7. Хронологія розповсюдження підв'язніх фібул у Східній Європі (карточка): а — фаза А; б — фаза В; в — фаза С; г — фаза Д; д — розповсюдження деяких фібул I—II ст. у Подніпров'ї.

1 — серія I; 2 — серія II; 3 — серія III; 4 — серія IV; 5 — серія V; 6 — серія VI, тип 1; 7 — серія VI, тип 2; 8 — серія VII; 9 — серія VIII; 10 — серія III або IV; 11 — фібула типу Мощини; 12 — очкові фібули пруської серії; 13 — розповсюдження «очкових» фібул у південній частині Литви та Мазуру; 14 — умовна локалізація знахідок; 15 — імовірний шлях зв'язків між культурами Середнього Подніпров'я і Прибалтики; 16 — підв'язні фібули «верхньодніпровської» серії.

не було⁵⁷. Показово, що деякі форми фази С і D — дерівати середньодніпровських (пор. рис. 6, 6, 25—28), а для території Прибалтики однічні. Типологічними «спадкоємцями» фібули типу Голов'ятине, мають, є екземпляри північноестонської серії⁵⁸.

На стадії С, з одного боку, ми бачимо розвиток місцевого стилю (серія VII) фібули з сокироподібними відростками (серія VI), а з другого — не виключений прибалтійський вплив (поява ромбічних центральних щитків, а можливо, і всієї серії VI з огляду на ранню знахідку з Мойтін).

Найбільш яскраві знахідки з Прибалтики фібули стадії D на Середньому Подніпров'ї представлени практично однією знахідкою серії VII.

Таким чином, можна простежити місцевий, в основі незалежний від прибалтійського, розвиток підковоподібних емалевих фібул Середнього Подніпров'я, які навіть окремими знахідками представлені досить цілісно, з яскравими локальними рисами на ранній стадії розвитку (намистини на дужці, емалеві композиції фази А), які наявні і на розвинутій стадії (серія VII; сокироподібні відростки).

Принциповим щодо питання про походження цих прикрас на Середньому Подніпров'ї є описані наслідування провінційним емалевим прикрасам, наявні тільки на середньодніпровських формах, що дозволяє ставити питання про виникнення тут емалевих прикрас вже у другій половині II ст. н. е. з проникненням деяких форм у Прибалтику, не виключаючи можливості зворотніх впливів на розвинутій стадії.

На знайомство з виробами емальєрних провінційних майстерень вказують знахідки імпортів⁵⁹. Можливою сировиною емалевої маси правила, імовірно, імпортні північнопричорноморські буси, наявні також на Середньому Дніпрі⁶⁰, пов'язані з місцевими пам'ятками київського типу, що дали й знахідки прикрас з емаллю. Слід також зазначити, що серед емалевих бус червоного кольору, ідентичних за характером масі емалевих прикрас⁶¹, є датовані II—III ст.⁶²

На жаль, недостатня вивченість культури Середнього Подніпров'я II ст. н. е. не дає змоги судити про наявність місцевого бронзоливарного та скловарного виробництва, хоча знахідки такого виробництва для попередніх періодів відомі⁶³. Про культуру можливих виробників ранніх підковоподібних емалевих фібул може дати уяву знахідка з Оболоні, а також співпадання карти фібул з картою пізньозарубинецьких пам'яток I—II ст. (рис. 1). Зв'язок ранніх підковоподібних фібул з пізньозарубинецькою культурою дає можливість передбачити і знахідки у комплексах київського типу III—IV ст.⁶⁴, пов'язаних у культурному відношенні з пізньозарубинецькими.

⁵⁷ Митрофанов А. Г. Указ. соч., с. 36—37.

⁵⁸ Пор. Шмидхельм М. Х. Указ. соч., с. 117, рис. 28, 4.

⁵⁹ Кропоткін В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе II в. до н. э.—V в. н. э.—САИ, 1970, №1—27, с. 115, № 1071; с. 117, № 1107.

⁶⁰ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу.—Археологія 1976, № 19, с. 84; Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева.—В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 19, рис. 6, 3.

⁶¹ Поболь Л. Д., Наумов В. Д. О некоторых предметах материальной культуры селища Абидни.—В кн.: Докл. к XI конф. молодых ученых Белорус. ССР, ноябр. 1967 с. 426—427, рис. 1 д.

⁶² Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья.—САИ, 1978, ГІ-12 с. 69, тип 104, табл. 33, 31, 31а.

⁶³ Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р.—АП, 1956, т. 6, с. 9, табл. II, с. 10—11; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Київ, 1972, с. 80—84.

⁶⁴ Казаровичі, ж. 4; Нові Безрадичі, пох. 12 та яма 1950 р.; Максимов Е. В. Орлов Р. С. Указ. соч., с. 19, рис. 6, 1; Даниленко В. М. Вказ. праця, с. 72, рис. 3 19, 29.

Проти прибалтійського походження підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей свідчить і той факт, що сама форма цих прикрас має східне походження. У басейні Дніпра та на більш східних територіях ці фібули відомі ще у скіфський час в зарубинецькій, дяківській культурах тощо⁶⁵. На територію Прибалтики вони епізодично потрапляють лише у II ст.⁶⁶, а більш-менш численними у III—IV ст. є емалеві екземпляри.

Разом з тим місцеве використання виїмчастої емалі у Прибалтиці засвідчується для II—III ст. застосуванням цієї техніки на супотрівних виробах, але в районах, де невідомі аналогії середньодніпровським виробам, зокрема в Західній Литві^{67—68}.

Що ж до Мазурії та Східної Литви, то для ранішого, ніж II ст. часу, місцеве виробництво тут не засвідчується, зате основна маса виробів представлена підковоподібними фібулами. Показово, що наявні тут інші знахідки нечисленні і мають дніпровські аналогії (рис. 2), а в Мазурії оцінюються як дніпровські імпорти.

У зв'язку з цим можна фіксувати можливість середньодніпровських впливів на появу підковоподібних емалевих фібул у Мазурії та Литві, що могли проходити шляхом економічних стосунків за річковим шляхом Дніпро — Березіна — Вілія — Німан — Чарна Ганча — Мазурські озера (рис. 7д).

На наявність такого шляху для I—II ст. вказує картографування фібул: одночленних підв'язних верхньодніпровської серії^{69—71}, а також «очкових»⁷² пруської серії, які вказують на наявність взаємозв'язків по цих річках.

У зв'язку з цим звертає на себе увагу і спостереження про перенесення саме з другої половини II ст. н. е. шляхів економічних стосунків західних балтів на схід від Карпат, які йшли Дністром, Дніпром⁷³.

Наявність окресленого шляху зв'язків, який проходив через територію Середнього Подніпров'я, здається, знаходить вияв у поширенні підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей Середнього Подніпров'я на північ, а також можливий вплив пізніших прибалтійських наслідувань на середньодніпровські *.

⁶⁵ Мозолевский Б. Н. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине.— САИ, 1972, № 3, с. 299, рис. 34; Смирнов К. А. Дьяковская культура., с. 47—48.

⁶⁶ Puzinas J. Naujausių proistorinių tyrinejimų duomenys.— Senovė, 1938, t. 4, № 11, XV, pav. 26, 2.

^{67—68} Kulikauskas P. Op. cit., pav. 2.

^{69—71} На думку А. К. Амброза (Фібули юга., с. 57—58, 62, 94, табл. 23, 1), на зразів цих фібул у Прибалтиці виникли інші підв'язні форми.

⁷² Ці фібули — прибалтійського походження, а на півдні є імпорти (Амброз А. К. Відом. праця, с. 35—36, табл. 21, 4).

⁷³ Prace archeologiczne, 1976, z. 22, s. 207. Цю статтю було здано до друку, коли з'явила книга.

* Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмальями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье.— САИ, 1978, ЕI-43. У книзі вміщено зведення даних про знахідки підковоподібних емалевих фібул у Східній Європі. За думкою авторки, вони, як і інші емалі, є імпортами з Прибалтики. Вони датуються III — початком VI ст. і потрапили на південь у V ст. Дані, зібрані нами, суперечать концепції цього автора. Вона ґрутувалась на думці про відсутність місцевих пам'яток III—IV ст. (до яких характерні емалі) на Середньому Дніпрі (її робота була закінчена 1969 р.); хронологічні висновки, вміщені там, ґрутувались на старій схемі хронології Прибалтики, що нині уточнена польськими та частково літовськими дослідниками. У зв'язку з цим принципових змін у статтю не внесено.

Слід відзначити опубліковану Г. Ф. Корзухіною ранню фібулу з колекції Британського музею (можна віднести до серії I), а також знахідку з району Шауляя

Е. Л. ГОРОХОВСКИЙ

Подковообразные фибулы
Среднего Поднепровья
с выемчатой эмалью

Резюме

Статья посвящена одному из характерных компонентов комплекса украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля — подковообразным фибулам. Эти украшения широко использовались в литературе для решения проблемы происхождения, датировки, распространения выемчатых эмалей в Восточной Европе и их этнической принадлежности. Однако до сих пор более подробно изучались лишь прибалтийские находки, а сравнительно большая коллекция среднеднепровских (20 экз.) оставалась вне поля зрения специалистов и для рассмотрения указанных проблем почти не привлекалась, хотя и было высказано мнение об их балтском характере.

В статье предложена классификация, основанная на систематизации стилистических и метрических признаков украшений этой группы; созданная на ее основе схема относительной хронологии, соотнесенная с абсолютно датированными комплексами, содержащими подковообразные эмалевые фибулы, приводит к выводу о концентрации наиболее ранних находок (вторая половина II в. н. э.— первая половина III в.) на Среднем Поднепровье.

Однако уже в этот период данные предметы встречены и в Прибалтике (Мазурия, бассейн Балтийского моря), видимо, как импорты или подражания.

Более многочисленные находки второй половины III—IV в. из Прибалтики свидетельствуют об интенсивном их употреблении и местном производстве, что в свою очередь могло влиять и на позднейшие среднеднепровские типы. Однако последние носят черты локальности и ближе связаны с находками на более восточных территориях (Ока—Волга).

Только среднеднепровские находки несут выразительные черты имитации галло-римских украшений II в. н. э., послуживших стилистическими прототипами (техника эмали, орнаментальные мотивы и т. д.), что в совокупности с изложенным дает возможность предполагать местное производство подковообразных фибул на Днепре. В связи с особенностями их распространения могут быть намечены пути их проникновения на другие территории (Прибалтику, Волго-Окское междуречье). Сама категория подковообразной фибулы-сьюльгамы также имеет происхождение более восточное, чем Прибалтика, что также подтверждает возможность возникновения эмалевых дериватов на Днепре.

О. І. ЖУРКО

Черняхівські житла
на Середньому Дністрі

Вивченю матеріальної культури черняхівських племен Середнього Подністров'я, зокрема решток житлових споруд, завжди приділялась належна увага. І це цілком природно, оскільки ні що так повно не може відтворити умови існування людини, як житло. Воно є показником не тільки побуту і господарської діяльності, але й соціальних відносин. Тому зрозуміло, що не знаючи, в яких житлах проживали люди в дану історичну епоху, не можна створити достатньо чітке і конкретне уявлення про саму цю епоху¹. Гадаємо, що наше уявлення про населення Середнього Подністров'я у черняхівські часи залишиться неповним, якщо до уваги не буде взято його житлобудування.

(табл. 7, 1; 24, 4), не враховані нами. Авторка визначає, що підковоподібну фібулу, знайдену на Пастирському городищі (с. 69, № 57), з кінцевими шитками, збитими разом, можна віднести до серії IV. Це збільшує кількість ранніх форм до 14 екземплярів і може знову свідчити на користь середньодніпровського походження ранніх форм. Разом з тим в II роботі не враховано знахідки з Оболоні, Меджоніс, Межоніс, помилково описана фібула з Саргена (пор. с. 82, № 206).

Авторка локалізувала фібулу (табл. 1, 13) біля с. Грищинці, що збільшує кількість локалізованих пунктів Середнього Подніпров'я.

¹ Раппопорт П. А. Картографирование типов древнерусских жилищ.— В кн.: Проблемы картографирования в языке и этнографии. Л., 1974, с. 22.